

خوانشی دیگرگون در راه اصلاح عنوانی از مثنوی و یکی از رباعی های مولانا جلال الدین

دکتر توفیق ه. سبحانی*

در سال ۱۳۷۳ که اولین بار مثنوی را از روی نسخه قونیه آماده می‌کردم، در صفحه ۵۸۰ نسخه برگردان در سطر پنجم عنوان، عیناً رباعی زیر را نقل کردم:

کاری ز درون جان تو می‌باید کز عاریه‌ها ترا دری نگشاید
یک چشمه آب از درون خانه به زان جویی که آن ز بیرون آید

در ترجمه نثر و شرح مثنوی شریف هم (c. 6. s. 673 v. d.)، رباعی عیناً نظیر آنچه نقل کرده‌ام، آمده است (ترجمه جلد ۶، صفحه ۸۳۴). در مثنوی، چاپ روزنه هم که اکنون ششمین چاپ آن در دسترس است، در همه چاپ‌ها، دو بیت به همان ترتیب آمده است (چاپ اول، صفحه ۹۴۶ و چاپ ششم، صفحه ۹۹۱). در سال ۱۳۸۱ که کلیات شمس را از روی تصحیح مرحوم فروزانفر آماده می‌کردم، رباعی ۸۲۹ را با اندکی تفاوت در ضبط مصراع دوم، به صورت: «کز قصه شنیدن این گره نگشاید»، نقل کردم.

در چاپ دیوان کبیر از روی نسخه قونیه هم رباعی ۴۴۱ را که به صورت فوق بود، آوردم. اخیراً که همین نسخه را برای چاپ دوم از نظر می‌گذراندم، متوجه شدم که «کاری ز درون...» هر چند مفید معنی است، اما گویی کاتب نسخه، آن را از طریق سماع (یا املاء) کتابت کرده است. یعنی بار اول املاء کننده «کاریز» خوانده، کاتب «کاری ز»

کتابت کرده، پس از آن همه بی تأمل همان املاء را تکرار کرده‌اند.

خواستم بررسی کنم که در چاپ‌های گوناگون ضبط آن بر چه منوال است. به شرح المثنوی از انقروی مراجعه کردم: «کاری ز...» بود (جلد ۶، بخش ۲، صفحه ۳۲۲). به نسخه‌یی از دفتر ششم مثنوی که به خط سلطان ولد، پسر مولانا کتابت شده و اکنون در سلیمانیه در میان کتاب‌های حضرت خالد است، نیز به صورت «کاری ز...» کتابت شده است. نسخه برگردان این دفتر به زودی عرضه خواهد شد. مثنوی، تصحیح نیکلسون، دفتر ششم (بعد از بیت ۳۵۹۵)، شرح آقای دکتر استعلامی (جلد ۶، صفحه ۱۶۲)، تصحیح آقای دکتر عبدالکریم سروش (جلد ۲، صفحه ۱۰۵۴)، شرح جامع مثنوی آقای کریم زمانی (جلد ۶، صفحه ۹۳۲ بعد از بیت ۳۵۹۵) همه «کاری ز...» نقل شده است. کلیات شمس، جلد ۸، صفحه ۱۴۰، رباعی ۸۲۹ و کلیات شمس آقای کاظم برگ‌نیسی که با تصحیح و اعراب‌گذاری مفرط از روی تصحیح مرحوم فروزانفر است، در صفحه ۱۵۵۶، باز «کاری ز...» است.

به چاپ‌های سنگی نظر انداختم، در چاپ معروف به علاءالدوله که به سال ۱۲۹۹ هجری قمری ترتیب پذیرفته، در صفحه ۶۳۷ و در چاپ میرزا محمود تاجر کتابفروش خوانساری که به سال ۱۳۰۷ هجری به چاپ رسیده، در صفحه ۶۳۷ به صورت: «کاریز درون جان تو می‌باید...» آمده است. (این دو چاپ سنگی از همه نظر در همه صفحات با هم یکسان‌اند. نسخه علاءالدوله را محمدباقر الموسوی الامامی الاصفهانی در سال ۱۲۹۸ استنساخ کرده، نسخه خوانساری را ابن محمدعلی محمدحسن الجرفادقانی در ۱۳۰۶ هجری کتابت کرده، آغاز و انجام همه صفحات مطابق هم‌اند. مرحوم جلال‌الدین همایی حواشی بسیار مفیدی به خط خود بر این نسخه خوانساری افزوده‌اند. من در مقایسه این دو نسخه سنگی هیچ فرقی میان دو چاپ ندیدم). باری در این دو چاپ سنگی: «کاریز...» آمده است. مرحوم همایی در شرح مثنوی خود بر داستان قلعه ذات‌الصور، باز به صورت: «کاری ز...» نقل کرده‌اند، مضافاً هم در پانوشت افزوده‌اند: «این رباعی یا جزئی اختلاف جزو رباعیات خود مولانا (طبع اسلامبول، ص ۱۳۵) درج شده است...» (تفسیر مثنوی مولوی، صفحه ۳۶).

استاد مرحوم دکتر سید جعفر شهیدی هم عنوان را به شکل «کاری ز...» نقل کرده‌اند و در توضیحات خود هم افزوده‌اند که این رباعی در دیوان کبیر چنین است: «کاری ز

درون...» در توضیح خود در پانوشت علاوه کرده‌اند: «به نظر می‌رسد در اصل «کاریز، درون جان تو... باشد.» (شرح معنوی، جلد ۶، صفحه ۵۳۳ و بعد). اما مولانا خود با صراحت این بحث را فیصله داده است. ابیات زیر از مثنوی او به دنبال همان عنوان است:

فـارغـت آرد ازین کاریزها	حـبـذا کاریز اصل چیزها
هرچه زان صد کم شود، کاهد خوشی	تو ز صد ینبوع شربت می‌کشی
ز استراق چشمه‌ها گردی غنی	چون بجوشید از درون چشمه سنی
راتبه این قسره درد دل بود	قـسـرۃ العینت ز آب و گل بود
در زمان امن باشد برفزون	قلعه را چون آب آید از برون
تا که اندر خونشان غرقه کند	چونکه دشمن گیرد آن حلقه کند

دو بیت زیر به دنبال ابیات بالا، مؤید دو کلمه «چشمه» و «جوی» است که در عنوان و رباعی مولانا آمده است:

تا نباشد قلعه را ز آنها پناه	آب بیرون را بپرند آن سپاه
به ز صد جیحون شیرین از برون	آن زمان یک چاه شوری از درون

(مثنوی، جلد ۶، ابیات ۳۶۱۶، ۳۶۰۹)

پس عنوان مثنوی و رباعی مولانا باید به صورت زیر باشد:

کز عاریه‌ها ترا دری نگشاید	کاریز، درون جان تو می‌باید
به زان جویی که آن ز بیرون آید	یک چشمه آب از درون خانه

اضافه کنم که به نظر من، ضبط مصراع دوم رباعی در مثنوی ۶۷۷هـ (یعنی: کز عاریه‌ها ترا دری نگشاید) منطقی‌تر از ضبط نسخه‌های دیوان کبیر است.

کتابشناسی

- مولوی بلخی، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۲۸۹ق): مثنوی، شرح اسماعیل انقروی، مطبعه عامره، جلد ۶، بخش ۲.

_____ (بی‌تا): مثنوی معنوی، انتشارات وصال، چاپ معروف به علاءالدوله.

_____ (۱۳۱۵-۱۳۱۹): مثنوی، تهران، چاپ کلاله خاور.

_____ (۱۳۵۶): مثنوی، تفسیر مثنوی، داستان قلعه ذات‌الصور یا دزهوش ربا از

- جلال‌الدین همایی، تهران، آگاه.
- _____ (۱۳۶۳): مثنوی معنوی، به تصحیح رینولد نیکلسون، به اهتمام نصرالله پورجوادی، تهران، امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۰): مثنوی، مقدمه و تحلیل محمّد استعلامی، تهران، زوّار، جلد ۶.
- _____ (۱۳۷۱): مثنوی معنوی، چاپ عکسی از روی نسخه خطی قونیه (موزه مولانا)، تاریخ کتابت ۶۷۷ هجری قمری، مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (۱۳۷۳): مثنوی معنوی، به کوشش توفیق ه. سبحانی، ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۷۶): مثنوی معنوی، بر اساس نسخه قونیه، پیشگفتار و تصحیح عبدالکریم سروش، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، جلد ۲، چاپ دوم.
- _____ (۱۳۷۸): مثنوی، توضیحات، فهرست و کشف‌الایات توفیق ه. سبحانی، تهران، روزنه (و چاپ بعدی).
- _____ (۱۳۷۸): مثنوی، شرح جامع کریم زمانی، انتشارات اطلاعات، جلد ۶.
- _____ (۱۳۸۰): مثنوی، شرح دفتر ششم دکتر سید جعفر شهیدی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۱): کلیات شمس تبریزی، بر اساس نسخه فروزانفر، به کوشش و توضیحات دکتر توفیق سبحانی، قطره.
- _____ (۱۳۸۱): کلیات شمس تبریزی، بر اساس چاپ شادروان بدیع‌الزمان فروزانفر، به تصحیح و اعراب‌گذاری همراه با شرح حال مولوی کاظم برگ‌نیسی، شرکت انتشاراتی فکر روز.
- _____ (۱۳۸۴): مثنوی شریف، ترجمه و نثر و شرح عبدالباقی گولپینارلی، ترجمه و توضیح توفیق ه. سبحانی، چاپ چهارم.
- _____ (۱۳۸۶): دیوان کبیر یا کلیات شمس تبریزی، نسخه قونیه، توضیحات و فهرست و کشف‌الایات توفیق ه. سبحانی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۶): مثنوی معنوی، با حواشی و تعلیقات استاد جلال‌الدین همایی، تهران، دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل.
- _____ (1981): *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi*, A. Gölpinarli, c. 6. Ist., İnkılap ve Aka.